

Kaarten in soorten en maten

Joep Kruijssen en Nicoline van der Sijs

20 De Kaartenbank die in januari 2014 is gelanceerd (www.meertens-kaartenbank.nl), bevat het eerste actuele overzicht van taal- en cultuurkaarten die zijn getekend van het Nederlandse taalgebied. Het gaat om ongeveer 30.000 kaarten, zowel gepubliceerde als ongepubliceerde. Bij ongeveer 15.000 kaarten wordt direct doorgelinkt naar een afbeelding van de kaart zelf; op termijn zal een dergelijke link overal worden toegevoegd. Dankzij de index krijgen we voor het eerst een overzicht van het soort kaarten dat er in de loop van de tijd van het Nederlandse taalgebied of delen daarvan is getekend, en sinds wanneer dat is gebeurd.

De oudste taalkaart is al in 1723 getekend door de Nederlandse geleerde Lambert ten Kate in zijn *Aenleiding (Inleiding) tot de kennis van het verhevene deel der Nederduitsche sprake*. Tussen pagina 63 en 64 in het eerste deel nam hij een kaart met de ‘volk- en tael-verspreiding over Europa’ op, waarop hij de talen tekende die op dat moment in Europa werden gesproken en de verspreiding van volken in de loop van de tijd.

Het duurde tot eind negentiende eeuw voordat er kaarten van alleen het Nederlandse taalgebied werden getekend. Het ging om *indelingskaarten* van de Nederlandse dialecten. De eerste werd in 1892 getekend door de Duitse taalkundige H. Jellinghaus, de tweede door de Nederlandse taalkundige Jan te Winkel in 1898, en de derde door de Nijmeegse dialectoloog Jac. van Ginneken in 1913. Dergelijke indelingskaarten hebben door de hele geschiedenis van de dialectologie een

belangrijke rol gespeeld. Het zijn eigenlijk syntheses van deelstudies. De Kaartenbank bevat meer dan 200 van dergelijke indelingskaarten. De oudste waren voornamelijk gebaseerd op klankgrenzen. In 1946 ontwierp de dialectoloog A. Weijnen een nieuw soort indelingskaart, waarvoor hij dialectsprekers vroeg welke dialecten het meest leken op het dialect dat ze zelf spraken. Op de kaart tekende hij de antwoorden in met pijltjes. Daarbij ontstonden openingen die geen pijltjes bevatten, en die gelden als dialectgrenzen in het taalbewustzijn van de dialectsprekers.

In de eenentwintigste eeuw heeft men geprobeerd dialectindelingen te vervaardigen die zuiver zijn gebaseerd op taalkundige metingen, de zogenaamd dialectometrische analyse. Die aanpak is altijd gebaseerd op de vergelijking tussen twee uitspraken van hetzelfde woord, waarbij men het verschil in uitspraak met de zogenoemde Levenshtein-afstand meet: de Levenshteinafstand tussen twee reeksen klanken is de minimale hoeveelheid bewerkingen die nodig is om de ene reeks in de andere te veranderen: *zon* en *son* hebben een afstand van één, want ze verschillen slechts op één plek (*z* versus *s*). Als men de dialectverschillen over het Nederlandse taalgebied berekent via de Levenshteinafstand, blijkt dat de meeste dialecten maar weinig verschillen van de omliggende dialecten – een dergelijke kaart doet recht aan de gedachte dat er sprake is van een *dialectcontinuüm*, waarbij er geen sprake is van scherpe dialectgrenzen.

De eerste *klankkaart* werd in 1899 getekend, door de al genoemde Te Winkel. Op zo'n kaart staat welke variatie een bepaalde klank in het taalgebied kent. Het onderwerp van Te Winkels kaart was 'de schakeering der Germaansche lange AE of Nederlandsche lange A'. Gebieden met een verschillende uitspraak van de lange *a* onderscheidde hij van elkaar door middel van gekleurde vlakken – dergelijke kaarten heten dan ook *vlakkenkaarten*.

In 1907 ontwierp Jos. Schrijnen een kaart waarop het verloop van dialectgrenzen (isoglossen) in Limburg werd vastgelegd: een zogenoemde *isoglossenkaart*. Hoewel dergelijke grenzen scherp worden getekend, geeft dit eigenlijk een onvolkomen beeld van de werke-

lijkheid: in het overgangsgedebied tussen twee dialecten gebruiken dialectsprekers vaak verschillende varianten – zelfs een en dezelfde dialectspreker kan zijn taalgebruik variëren afhankelijk van de gesprekssituatie. Diezelfde Schrijnen tekende in 1917 ook de eerste *woordkaart*: een kaart van de dialectbenamingen van de vlinder in Nederlands-Limburg, Zuidoost-Gelderland en Oost-Brabant.

22 In de periode tussen 1915 en 1925 tekende de Leidse hoogleraar G.G. Kloeke bijna 500 kaarten, onder de titel: Hoofdatlas Oost, West en Zuid. Veel hiervan zijn nooit gepubliceerd, en via de Kaartenbank komen ze nu voor het eerst beschikbaar. Op deze kaarten schreef Kloeke de woordvormen met de hand. Veel van de kaarten zijn morfologische kaarten: ze vermelden de verbreiding van verkleinwoorden en meervouden. Ook in de 16-delige *Reeks Nederlandse Dialectatlassen* (RND, 1925–1982) werden de woordvormen op de kaart getekend. De 2275 kaarten van de RND bevatten morfologische, syntactische en fonologische verschijnselen, telkens getekend op een kaart van slechts een deel van het Nederlandse taalgebied.

Vanaf 1939 publiceerde Kloeke met zijn Belgische collega Grootaers de *Taalatlas van Noord- en Zuid-Nederland*, waarvan tot 1972 negen afleveringen verschenen met 110 kaarten, voornamelijk woordkaarten. In de voortzetting, *Taalatlas van het Nederlands en het Fries* (1981–1988), verschenen 20 woordkaarten. Tussen 1972 en 1977 hebben Jo Daan en Marie J. Francken de *Atlas van de Nederlandse klankontwikkeling* gepubliceerd met 20 klankkaarten, als aanvulling op de *Taalatlas*. Op de kaarten van deze drie atlassen is met behulp van symbolen aangegeven waar een bepaald taalverschijnsel voorkomt, waarbij bij elkaar behorende verschijnselen eenzelfde kleur en verwante symbolen hebben. Een dergelijke *symboolkaart* of *stempelkaart* abstraheert van kleine verschillen: zo maakt men meestal geen verschil tussen de uitspraak van de *r* of *g* in een fonologische of lexicale kaart van bijvoorbeeld ‘rug’ of ‘gans’, al zou daar vanuit fonetisch oogpunt alle reden toe zijn.

Op basis van nieuwe enquêtes verscheen tussen 1998 en 2005 de *Fonologische Atlas van de Nederlandse Dialecten* met 496 kaarten, gevolgd door de *Morfologische Atlas van de Nederlandse Dialecten* (2005–

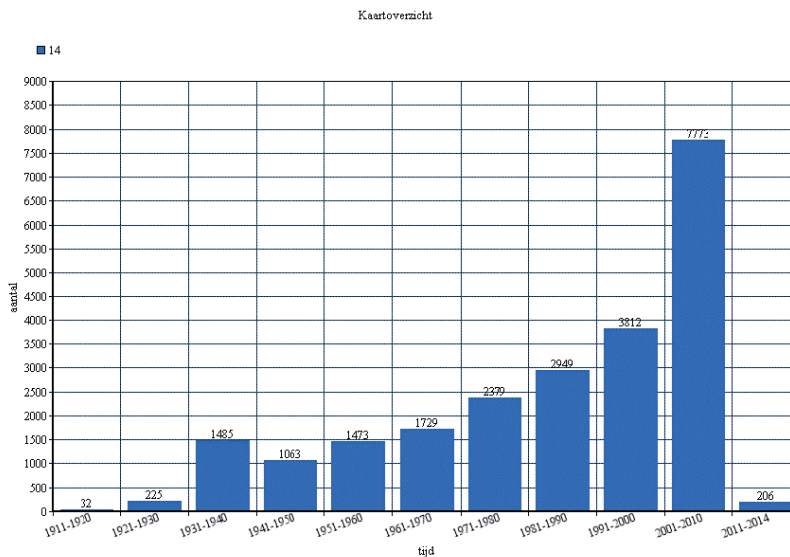
2008) met 307 kaarten, en de *Syntactische Atlas van de Nederlandse Dialecten* (2005–2008) met 235 kaarten. Hiermee zijn de belangrijkste atlassen opgesomd die het hele Nederlandse taalgebied bestrijken. De meeste dialectkaarten zijn echter getekend *buiten* de grote atlassen, in dissertaties, monografieën en tijdschriften. Juist die gegevens waren tot nu toe moeilijk te vinden, maar ze staan allemaal in de Kaartenbank.

In die tijdschriften en monografieën vinden we, naast de al genoemde kaarten, ook nog andere typen kaarten, zoals voornamenkaarten, familienamenkaarten, toponymische kaarten (met plaats- en veldnamen) en betekeniskaarten (met de verbreiding van verschillende betekenissen van een en hetzelfde woord). Al deze kaarten draaien om taalkundige verschijnselen. Daarnaast bestaan er volkskunde- of cultuurkaarten, waarop de verbreiding van een cultureel verschijnsel is getekend, zoals afweermiddelen tegen een nachtmerrie of bedevaartsplaatsen. Cultuurkaarten zijn in de Kaartenbank overigens sterk in de minderheid: het gaat maar om een paar honderd kaarten.

Uit de Kaartenbank blijkt dat op verreweg de meeste kaarten een lexicaal verschijnsel (meer dan 15.000) of een fonologisch verschijnsel (meer dan 8000) is getekend. Op ongeveer een derde van de kaarten in de Kaartenbank is het hele Nederlandse taalgebied getekend, de overige kaarten beslaan een regio. Maar liefst 8000 kaarten komen uit de zuidelijke regionale woordenboeken (de woordenboeken van de Brabantse, Limburgse en Vlaamse dialecten). De meeste kaarten die in de twintigste eeuw zijn verschenen, zijn symboolkaarten: wel tachtig procent van de kaarten in de Kaartenbank.

In tabel 1 is de kaartproductie op een tijdsas getekend (ongepubliceerde kaarten zijn meestal ongedateerd en zijn dus niet opgenomen in de tabel). Het blijkt dat in ieder decennium meer kaarten werden getekend dan in de voorgaande, behalve in de periode van de Tweede Wereldoorlog en direct daarna. Een enorme bloei in de cartografie vinden we eind twintigste en begin eenentwintigste eeuw. Dat ligt ongetwijfeld aan het feit dat het technisch steeds gemakkelijker is geworden kaarten te tekenen: de computer heeft het oude, tijdrovende handwerk verdrongen. Inmiddels zijn er ook online tools beschikbaar

waarmee onderzoekers zelf eenvoudig kaarten kunnen tekenen, zoals DynasAND (<http://www.meertens.knaw.nl/sand/zoeken/>) en gabmap (<http://www.gabmap.nl/>).

Tabel 1. De kaartproductie op een tijdsas

Op de meeste kaarten wordt de verbreiding van één specifiek taalverschijnsel getekend. Dit levert een bepaald kaartbeeld op. Sinds Kloekes *De Hollandsche expansie in de zestiende en zeventiende eeuw en haar weerspiegeling in de hedendaagse Nederlandsche dialecten* uit 1927 weten we dat de verbreiding van een klankverschijnsel – en hetzelfde geldt in principe voor andere verschijnselen – per woord gaat: uit de beroemde kaarten die Kloeke tekende van de klankkaart *huis* en *muis* bleek dat de grenzen van *huis/huus/hoes/heus* parallel lopen aan die van *muis/muus/moes/meus*, maar er niet volledig mee samenvallen. Voorts toonde hij aan dat de *ui*-klank in *huis* en *muis* is ontstaan uit ouder *uu*, en zich in de Renaissance vanuit Amsterdam via de Hollandse steden naar andere gebieden heeft uitgebreid.

In 1977 heeft de dialectoloog Weijnen in *The value of the map configuration* een overzicht gegeven van verschillende soorten kaartbeelden en hoe die geïnterpreteerd kunnen worden. Let wel: kunnen – onderzoekers moeten ieder gekarteerd verschijnsel wegen en interpreteren. Maar er zijn wel enkele vuistregels die ze daarbij kunnen hanteren, mits met beleid. Kaartbeelden geven weliswaar in eerste instantie aan waar een bepaald taalverschijnsel werd gebezigd op het moment dat de gegevens werden verzameld. Maar het kaartbeeld is daarbij óók een resultante van het verleden. De vorm van een gebied op een taalkaart is namelijk het gevolg van taalveranderingen die in het verleden in een bepaald gebied wel en in een ander gebied niet of anders zijn doorgevoerd. Die vormen doen soms aan geometrische figuren denken, en daarom spreekt men wel van cirkelvormige, lintvormige, trechtervormige of kroonvormige gebieden. Een lintvormig gebied loopt vaak langs een belangrijke weg of een rivier en is dan het gevolg van verkeerscontact tussen sprekers van verschillende dialecten. Een taalverschijnsel in de vorm van een cirkel ligt meestal rond een cultureel, politiek of economisch centrum, dat uitstraalt, invloed uitoefent, op de omgeving.

25

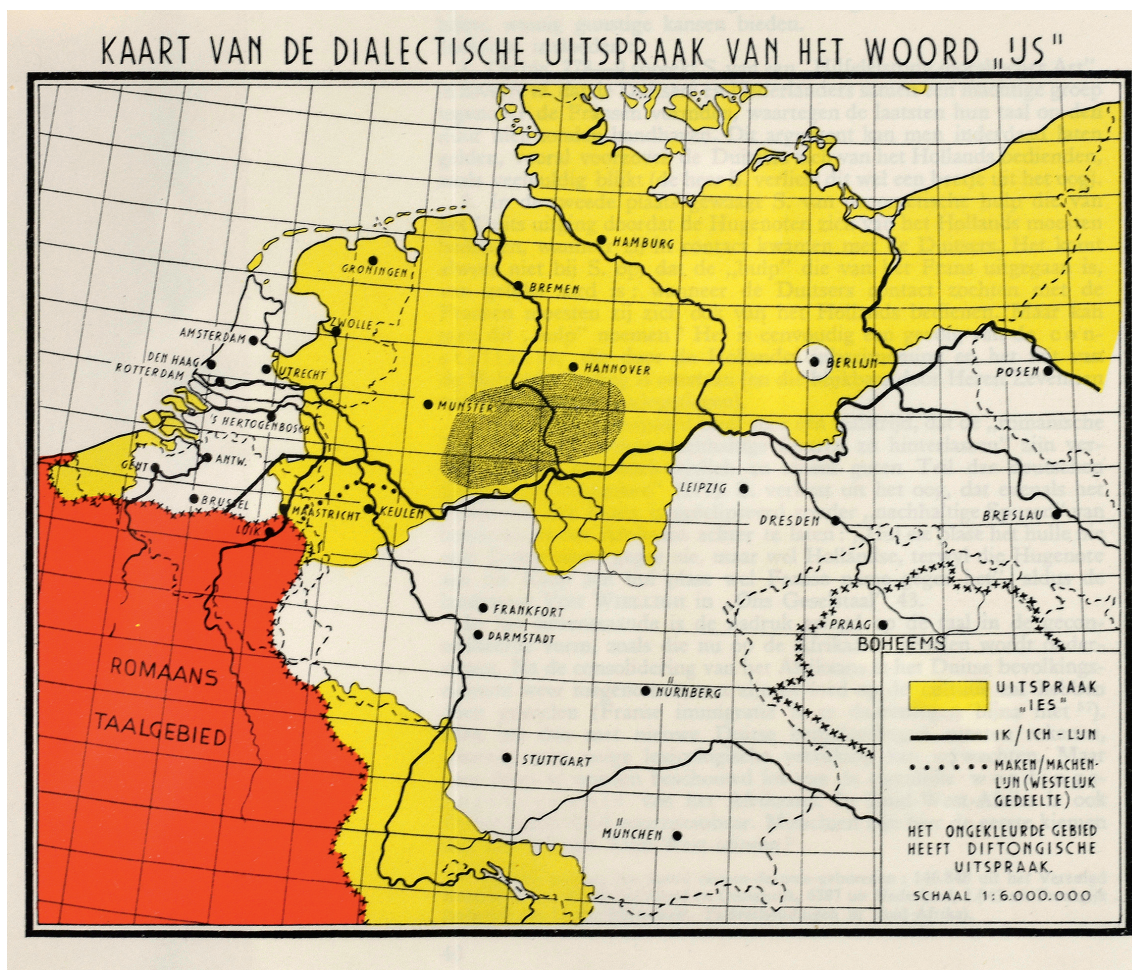
Een belangrijke vuistregel voor het lezen van kaarten is dat vormen in de periferie vaak de oudste zijn. Een voorbeeld vormt de kaart van *ijs/ies*, die de vorm heeft van wat Weijnen een ‘uiteengeslagen massief’ noemt (ook *huis* en *muis* vertonen zo’n kaartbeeld). Oorspronkelijk werd in het hele taalgebied een en dezelfde vorm – het massief – gebruikt, namelijk *ies*. In de zeventiende eeuw veranderde *ies* in het Brabants en Hollands in *ijs*. Deze klankverandering werd niet in de rest van het taalgebied doorgevoerd: aan de randen bleef de oorspronkelijke vorm *ies* bewaard, zoals blijkt uit kaart 5. De resten van het uiteengeslagen massief vinden we nog in het noorden en het oosten enerzijds en in het zuidwesten anderzijds.

Voor wat betreft de belangrijkste klankgrenzen tussen de Nederlandse dialecten is het interessant dat ze lopen van oost naar west en niet van noord naar zuid (zie kaart 6). Sommige verschijnselen komen langs de gehele Noordzeekust voor, zowel in het Hollands als in het

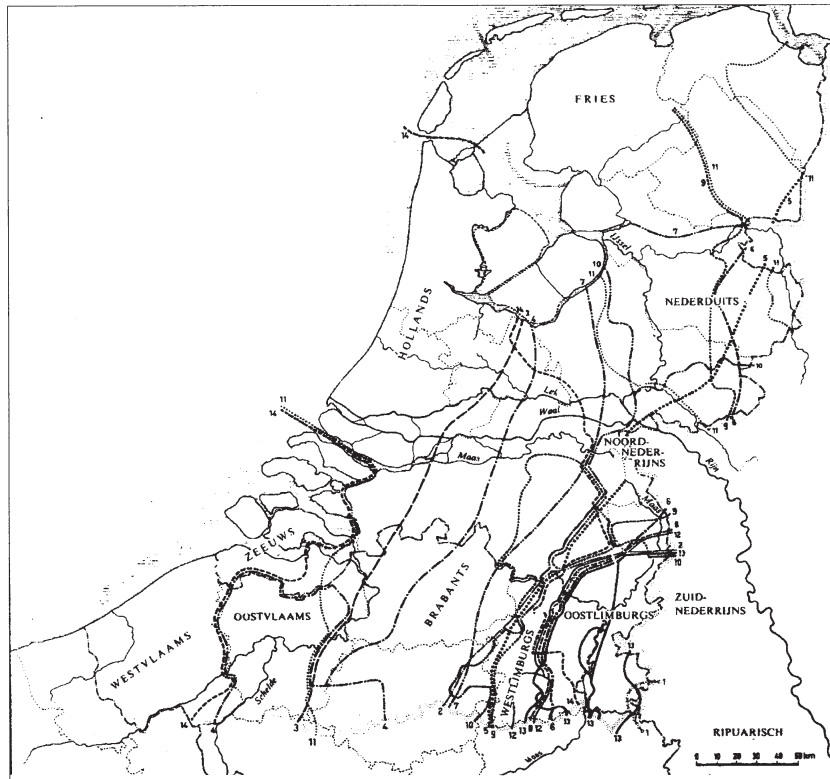
Zeeuws en (West-)Vlaams. Dit betekent dat in deze kaartbeelden nog steeds de oost-west- trek van de Germaanse volkeren tijdens de Germaanse volksverhuizingen van de zesde tot de negende eeuw wordt gereflecteerd. Veel andere taalverschijnselen tonen daarentegen een – jonger – noord-zuidverschil: zo kennen zelfstandige naamwoorden in zuidelijke dialecten (onder de grote rivieren) en in Twente drie geslachten, terwijl er in het noorden alleen *de-* en *het-*woorden zijn.

Maar veel – waarschijnlijk de meeste – taalverschijnselen vertonen grillige grenzen, waarvoor we voorlopig nog geen verklaring hebben. Via het overzicht van kaarten dat de Kaartenbank biedt, wordt het mogelijk systematisch overeenkomsten en verschillen in de grenzen tussen taalverschijnselen op te sporen, en wellicht komen daaruit patronen naar voren die helpen een verklaring te vinden voor de loop van de grenzen.

Kaart 5. *Ijs* en *ies* in de Nederlandse en Duitse dialecten, getekend door G.G. Kloeke in 1950.

Legenda:

- 1 Benrather lijn: ten noordwesten *lope(n)*, *ete(n)*, *make(n)*, ten zuidoosten *lofe*, *esse*, *mache*.
- 2 Uerdinger lijn: ten noordwesten *ik*, ten zuidoosten *ich*.
- 3 ten westen *zoeke(n)*, ten oosten *zeuke(n)*, *zuke(n)* (klinker met umlaut).
- 4 ten westen *gelove(n)*, ten oosten *geleuwe(n)* (klinker met umlaut).
- 5 ten westen *voete(n)*, ten oosten *vuut* (klinker met umlaut).
- 6 ten westen *je vaart*, ten oosten *du veerst* (umlaut in 2de persoon enkelvoud).
- 7 ten westen en noorden *boompje*, *boomke*, ten oosten en zuiden *beumke* (umlaut in verkleinwoorden).
- 8 ten westen *boom*, *boem*, ten oosten *baum* (tweeclank als in het Hoogduits).
- 9 ten westen *huis*, *huus* (palatalisering), ten oosten *hoes*, *hous*.
- 10 ten westen *oud*, *goud*, ten oosten vormen met *l*: *ald*, *old*, *gold*; Limburgs *aud*, *goud*.
- 11 ten westen en ten oosten *name*, in het midden *naam* (behoud en verlies van eind-*e*).
- 12 ten westen *deel*, *dial*, ten oosten *deil* (tweeclank als in het Hoogduits).
- 13 ten westen *steen*, ten oosten *sjein* (*s* wordt *sj* vóór *l*, *m*, *n*, *p*, *ð*).
- 14 ten westen en ten oosten *ies*, in het midden *ijs* (tweeclank).

Kaart 6. De belangrijkste klankgrenzen, op basis van J. Goossens 1977.